

POMOZI PÉTER

SZÓLÁSOK, KÖZMONDÁSOK ARANY KÖLTÉSZETÉBEN

Szólásmentés 30.

Közhelyszerű, hogy Arany János költői szókincse mérhetetlenül gazdag.

Mérhetetlen, mert nemcsak művészete ősforrásának, a magyar nyelv világának ismeretében páratlan, hanem nyersanyaga virtuóz átlényegítésében is. Metaforikus-metonimikus-szinesztetikus tömörítő többszöröse, talán szerencsénkre, sohasem lesz lajstromozható. A magyarul tudók azonban bármikor átélhetik az aranyi mese varázsát.

Nincs ez másként Arany János nyelvi forrásainak folklórörserétegével sem. A szólások-közmondások ma is ismert, mára feledett, sőt közmondásgyűjteményekbe soha fel sem vett darabjainak tömege átsejlik a sorokon – azok a legritkább esetben népi(es) kiszólások, „idézetek”. Minden átlényegül, belenemesedik az aranyi képi világba, színmilliárdok villódzása, árnyak suhanása retinánkon – mindez a legkisebb manír nélkül, a lehető legegyszerűbb, magától értetődő módon, és mégis úgy, ahogy azt csak Arany János tudta csinálni. Rettentő porba rántás lenne ennek kapcsán hiteles népi hangot emlegetni, sokkal jobb, ha Petőfi Toldinak is szánt üdvözlő sorai, az első szent lelkesedés örömittas hangjai erősítik meg a gondolatot:

„Az iskolákban nem tanulni, hiába,
Ilyet... a természet tanított tégedet.

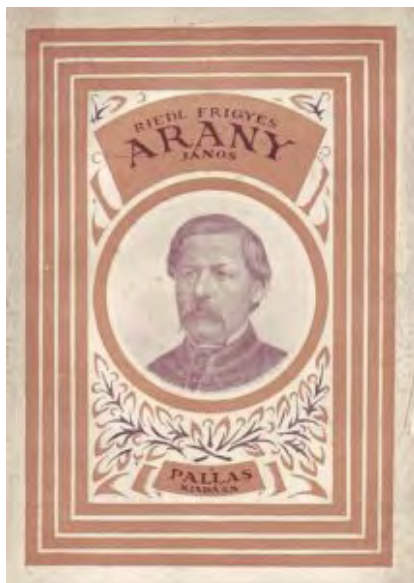
Dalod, mint a puszták harangja, egyszerű,
De oly tiszta is, mint a puszták harangja”

(Petőfi Sándor: *Arany Jánoshoz*, Pest, 1847. február)

Arany János képi nyelvének távlatait már egyik első nagy monográfusa, Riedl Frigyes is egy egész fejezetben próbálta szavakba önteni:

„Bármily nagy fordítója akadna is Aranynak, a külfölddel mégsem bírná megértetni [...], mennyire gazdagította költészetünk nyelvét, mennyi szót, szólásmódot fedezett fel számára, hány kifejezésnek adott új életet meg új színt. Művész sose volt korlátlanabb ura művészete eszközének, mint Arany a magyar nyelvnek. Magyar nyelv alakok, melyek századok óta föld alá voltak temetve, vagy csak a nép száján élve, magyar költeményben még sohasem fordultak elő, egyszerre csak költői szárnya kelnek...” (Riedl Frigyes: *Arany János*).

Arany valóban kimeríthetetlen forrás birtokosa volt, megtalálta az utat Bessenyei aranykővel teli hegyéhez (l. Bessenyei: *Magyarság*, 1778). Riedl szerint „Arany többet tud minden szótárunknál”. A folklórt nem azzal emelte a Parnasszusra, hogy összeállíthatunk belőle még néhány margalitsnyi frazémaszótárat, ám ad nekünk legalább tíz margalitsnyi szólásélményt a legmagasabb költői szférából. Riedl a felfoghatatlan nyelvi gazdagság példaként a kipirulást emeli ki, hogy „hány fordulatot, hány népies metaforát talál” Arany ennek a kifejezésére. „*Kipirult, elveresedett az arc, Toldi György veresebb lesz a főzött ráknál, Ildikó arca lobbót vet, Lajos képét láng csapta fel, Jóka felzaklatott vére mind képébe futa, Toldiné orcája egy alkalommal vérbe, lángba borult; midőn Miklósra gondol, szép Piroska vére meghajnalott arcán, a vén Toldi ábrázata dühében tűz lesz...*” (Riedl Frigyes: *Arany János*).

A műfaji sajátosságokból adódóan Arany epikolírikus, nagy lélegzetű alkotásaiban érezzük leginkább, amint egy-egy sorban vagy szövegrészletben forrnak a frazémák. Szólások, közmondásrészletek ölelkeznek, kapaszkodnak egymásba, lényegülnek át egyszeri, aranyi szólásvilágá. Ebből a szempontból Arany János kevésbé olvasott eposzai, mint *Az elveszett alkotmány* vagy *A nagyidai cigányok* ugyanannyi élményt kínálnak, mint a legismertebbek. Nyelvi-stiláris bravúrviláguk semmiben nem marad el a *Toldiétól* sem. Lásunk néhány remek példát innen is, onnan is!

Szólások és közmondások: arany nyersanyag

Arany három eposzából ragadok ki közismert és egészen ismeretlen példákat. Az anyag módszeres leltározása-bemutatása a rovatterjedelem sokszorosára rúgna.

Az elveszett alkotmány

„Férfiat énekelek, ki sokat s nagy-messze rikoltott,
Sőt tett is valamit (kártýára kívált)”

– a gyanútlanul eposzi magaslatokba emelkedni készülő olvasót a *rikolt* – hangsúlyos népi onomatopoetizmusával – egy pillanat alatt visszarántja a földre, s mint a második sor halmozott-keresztezett szólásaiból kiderül, nem is az egyszerű földi valóság, hanem némi – később nyilvánvalóvá váló – politikai iróniával a közélet sártengerébe: a *sokat tesz vmiért*, a *nagy tetteket visz végbe* és a *kártýára tesz(i a pénzét)* kevereg itt.

„Szóla; de a cica már halad és nem hallja beszédét,
Szép Ármida pedig (verspótlani tettem a szép szót)
Ott ül gondolatokban a padkán. Égi szerencse,
Hogy nem oly költő körmére került, ki veséket
Vizsgál, gondolatot felfűz csős paprika módra.”

Körmére néz, lekapja a tíz körméről, kezébe kerül, veséjébe néz: négy szólás is kavarghat bennünk, megfejelve – s huncut mód a gyanútlan olvasó elé lötyintve – a hamisítatlan paprikafűzés, parasztudvari életképpel. *Gondolatot felfűz csős paprika módra* – ismét csak egy lendületet venni készülő, mímelt klasszikus pátoszfolyam paraszti ellenpontjaként.

Toldi

Előhang

„Ez volt ám az ember, ha kellett a gáton,
Nem terem ma párja hetedhét országon”

– ez *ám a valami*; *legény a gáton, nincs párja vminek*, kiegészülve a *hetedhét országon* népmesehősi távlatával, ismét csak ölelkező, egymásba szervesülő szólások, mesei képek. *Dichtung* ez a javából, a szó őseredeti ’sűrítés, tömörítés’ értelmében: ha a mai átlagvilág olcsó verbális megközelítései csak cseppet is vonzanának, *szuperszóképeknek*, *szuperszólásoknak* is nevezhetném őket. Ha költői nevet szeretnék e jelenségre, tán a *szólás-szinesztézia* szó érzékeltetné legplasztikusabban a lényegét.

Első ének

„De felült Lackó a béresek nyakára...” – Különlegesség (egy szólás egészében) – költői átlényegítés nélkül. Ilyenekre érthető módon főként a párbeszédes részekben, az idézett élőbeszédben bukkanunk. Itt egy Aranytól ismert, ám nem közismert frazémát látunk, nem leljük Baranyai Decsi és O. Nagy egyetlen gyűjteményében sem, az alkotó szükségét is érzi, hogy egészében adva magyarázza. Arany jegyzete: „így gúnyolja tréfásan a magyar paraszt azon mezei munkást, ki a nap és dolog hevétől bágyadtan a munkára ráunt”.

„De ki vína bajt az égi háborúval,
Szélvészes, zimankós, viharos borúval?
És ki vína Isten tüzes haragjával,
Hosszu, kacskaringós, sistergő nyilával?
Mert csak az kössön ki Toldival, ha drága
S nem megunt előtte Isten szép világa”

bajt vív az ember vkivel, általában vitézzel, ellenséggel. Itt ellenben kozmikus erővel csatázhat a vakmerő, ki valójában persze mégiscsak vitézzel vívna, csak hogy e vitéz ereje földöntúli, sőt sérelme és indulata is kozmikussá dagad. *Csak az kössön bele, ki megunta éltét* – felező tizenkettesben elő lehetne adni ilyen népieschen is, de ez nem Arany lenne. Aranynál a folklórnyersanyag egészen más magasságokba kerül.

Negyedik ének

Bence párbeszédes részében látható egy eredeti, idézett teljes szólás – *tűvé tesz vkiért vmit* –, itt csak így autentikus a frazémahasználat:

„Tűvé tettem érted ezt a tenger rétét,
Sose hittem, hogy meglássalak ma téged.”

Rögtön alább már visszatérünk a „szólásszinesztetikus” költői ösvényre:

„Mikor aztán Miklós az éhét elverte,
Bence a kulacsnak nyakát kitekerte;
A kulacs sikongott és kibuggyant vére
Az öreg szolgának a keze fejére.”

Elveri az éhét, kitekeri vkinek a nyakát, kibuggyan a vére – na, itt aztán úgy kiisszák azt a kulacsot a szörnyű szomjúságra, hogy annak a vörösbornak menten vége lesz.

Miklós Bencét hazabocsátó beszédének zárósora ismét idézet a szereplő szájából, ismét teljes szólással, ahogy az adott helyzetben valósággal hangozhatott volna:

„Akkor anyám lelke repes a beszéden,
Csak meg ne szakadjon szíve örömeiben.”

Hetedik ének

Özvegy beszéde a sírkertben, szóláshasonlat:

„Pusztá a szívem, mint kopár őszi tarló,
Amelyről leszedte a kalászt a sarló.”

Ebben szinte tapintjuk-látjuk a szinesztetikus-metaforikus-metonymikus költőikép-kavargást, még ha az özvegy mondja is gyermekei elvesztése feletti végtelen fájalmában.

Lovagi torna (kép: Magyar Nemzeti Levéltár)

Nyolcadik ének

Fejér-rákvörös szólásokkal végletekig felfokozott látványellentét: a *hamis a lelke*, a *kimutatja a foga fehérjét* és a *vörös lett, mint a rák* épül egymásra:

„Így sopánkodott György, álnoksággal telve.
Hej pedig hamis volt néki teste-lelke,
A foga fehérjét mindjárt kimutatta;
[...]
Toldi György veresebb lón a főzött ráknál,
Homályosan látott a szép napvilágnál.”

Tizenkettedik ének

„Toldi György pedig lesüté fejét mélyen,
csakhogya a föld alá nem bútt szégyenében.”

A lesüti a szemét, lehorgasztja a fejét, föld alá bújik szégyenében nyersanyagából ”lesüté fejét mélyen” már a „föld alá” szégyenmélységét is előkészíti – micsoda intenzitás, micsoda szuggesztív, képi erő!

A nagyidai cigányok

Első ének

„Egyszer esett, mondják, kutyavásár Budán,
Egyszer a hős dádék romlása Nagy-idán.”

Remek bevezetés, kissé élesített közmondás, s mielőtt Mátyás reneszánsz udvarába tévedne a gondolat, jön a szokásos, ám mesteri visszarántás a földre, ezúttal a *dádék* világába.

Alább eposzi seregszemle töredékei – hasfalrengető hasonlatokkal, szólásokkal: Arany-nál – utolérhetetlenül hiteles hangja miatt – folklórnak érezzük azt is, ami nem (feltétlen) folklór, bár attól, hogy mi és közmondásirodalmunk nem ismeri, Arany ismerhetett olyat, hogy *az anyja hasából kilopnák a csikót*. Emlékezzünk Riedl Frigyes mondatára: „*Arany többet tud minden szótárunknál*”.

„Csakhamar követte Vigyori és Kolop,
Ahol e kettő jár, jól megy ám a dolog!
Vasfűvel kinyitnak minden zárat, békót,-
Az anyja hasából kilopnák a csikót.
[...]

Ott van Csucsuj, akit egy időben Mokra
Téglavető szűrön hitt kemény birokra
De úgy vágta Mokrát Csucsuj a homokra,
Hogy azóta mindig arról kódul Mokra.”

Mokra nemcsak a Csucsujjal történt csetepaté okán „kódult arról”, s nyekkent a homokon, hanem az átvitt és konkrét közötti lebegtetésben elénk úszik a földön kóduló Mokra képe is.

Végül lássuk a cigánysereg – hamis tündöklése utáni – bukását, a bukást festő szólások halmozását:

„Csóri fővadjának leesett az álla,
Szíve összelottyant, és magába szálla,
»Ilyen a szerencse« gondolá foghegyen,
»Ha ma éig emelt, holnap alád megyen.«”

Imigyen ért véget, újabb szólásszinesztézia költői ölelésében, Csóri vajda híres hadvezéri pályája. Jól látni, hogy nem csupán a *Toldi*-ban találkozhatunk zseniális frazémahasználattal – Arany feledettebb nagyepikai alkotásai ugyanúgy telve vannak folklóráthallásokkal, a folklór költői átlényegítésével. Világviszonylatban – az összes művészi ágra vetítve – Riedl talán túlzott kevéssé Arany piedesztáljának méretével, abban azonban bizonyos vagyok, hogy nem sokat. Arany János költői nyelvi világa mint művészi eszköztár, mint művészi szerszám legfeljebb csak Michelangelo azon vésőihez hasonlítható, melyekkel egy elrontott, félrelökött márványdarabból kifaragta Dávid halhatatlan alakját.